

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА 1960-1970-Х РОКІВ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ В. САРБЕЯ

Розглянуто основні тенденції розвитку української історичної науки у 1960–1970-х рр. в контексті соціогуманітарного середовища. Особливу увагу звернуто на контролюючі впливи владно-партійних структур, що зумовлювали специфіку історичних праць, формування історичних концепцій, репресивні заходи проти тих науковців, що вийшли в своїх публікаціях за межі дозволеного. Предметом аналізу є ситуація, яка виникла у зв'язку із захистом В. Сарбеем докторської дисертації, що була присвячена вивченню наукової спадщини українських вчених ХІХ ст.

Ключові слова: українська історична наука, історіографічна ситуація, наукові праці, В. Сарбей.

Рассмотрено основные тенденции развития украинской исторической науки в 1960–1970-х гг. в контексте социогуманитарной среды. Особенное внимание уделено контролирующим влияниям партийных структур, которые предопределяли специфику исторических работ, формирование исторических концепций, репрессивные меры против тех ученых, которые в своих публикациях вышли за пределы дозволенного. Предметом анализа явилась ситуация, которая возникла в связи с защитой В. Сарбеем докторской диссертации, посвященной изучению научного наследия украинских ученых ХІХ в.

Ключевые слова: украинская историческая наука, историографическая ситуация, научные труды, В. Сарбей.

Basic tendency of development of Ukrainian historical science in 1970–1960th in the context of sociohumanities surroundings of situation are shown in a given article. The special attention applies to supervisory influences power-holding-party structures, which predetermined the specific of historical scientific work, predetermined the forming of historical conceptions, the repressive measures against those research worker which had gone of outside of allowed. The object of analysis is a situation, which had arisen up in connection with defence of V. Sarbey doctoral thesis, which devoted the study of scientific inheritance of the Ukrainian scientists of nineteenth century.

Key words: Ukrainian historical science, historiographical situation, scientific works, V. Sarbey.

Українська історична наука 1960–1970-х років досить неоднозначна та специфічна, розвивалася під впливом лібералізації в соціогуманітарній сфері у період «хрущовської відлиги» та посилення ідеологічного тиску після приходу до влади Л. Брежнєва. Дослідники відзначають, що історіографічну ситуацію в Україні в цей час зумовлював прес тоталітаризму, ідеологізації та відходу від правди, вихолощування з історичних досліджень національно-патріотичних мотивів [7, с. 127], характерною тенденцією в працях радянських істориків нерадянських національностей була помірна дерусифікація та денационалізація [29, с. 59]. Українська історична наука штучно вмонтовувалася в загальноросійську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного, культурного та соціально-політичного життя Росії й

України і т. п. [1, с. 7]. Ідеї та концепції, що суперечили офіційним візіям з'являлися з суб'єктивних причин (уміла «гра» авторів з цензурою, недогляд цензорів) або через непевність політичної кон'юнктури друкувалися, але потім одразу потрапляли під ідеологічний обстріл оскільки загрожували монополю існуючим істинам [29, с. 60].

Разом із тим позитивні зміни і тенденції в українській історичній науці, що мали місце в другій половині 1950-1960-х рр. були пов'язані із директивними для радянських істориків «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954). У цьому документі містилися натяки на історичну самобутність українського народу (зокрема, декларовано прогресивну роль Запорозької Січі), вказувалося на «політику жорсткого національно-колоніального гноблення неруських народів», яку проводив царизм

(ліквідація місцевого самоврядування, присікання прагнення до створення української державності, політика русифікації, перешкоджання розвитку української мови та культури). Важливою для поглиблення українознавчих студій стала стаття у журналі «Вопросы истории», де наголошувалося на необхідності уважно вивчити всю спадщину отриману радянськими істориками, які *«не повинні ігнорувати праці таких істориків-професіоналів, як Костомаров, Максимович, Антонович, Лазаревський, Багалій, О. Єфименко...»* [29, с. 61]. Надзвичайно посилювалися сприятливі для української історичної науки тенденції у зв'язку із політичним курсом Петра Шелеста, який підтримував низку проектів та починань, пов'язаних із дослідженням і популяризацією української минушини [29, с. 62].

Ситуація кардинально змінилася у зв'язку із заміною П. Шелеста В. Щербицьким. Зокрема, в Інституті встановився, як зауважують науковці, важкий морально-психологічний мікроклімат, зумовлений загальними суспільними причинами в республіці, так званою «маланчуковщиною», відпливом або звільненням висококваліфікованих кадрів, існуванням «клану довірених осіб директора» тощо. Подібна ситуація, що тривала від початку 1970-х рр. до 1978 р., не надавала наснаги для творчої роботи [5, с. 14], це повною мірою відображалось на працях та на діяльності тогочасних істориків. Процеси, що відбувалися в цілому, можна розглянути на прикладі підготовки та захисту докторської дисертації Віталієм Сарбеєм.

У доробку кожного вченого особливе місце займає дослідження, що здійснювалося в докторській дисертації. Зазвичай, проблематика цієї праці розкриває пріоритети, інтереси, погляди, подекуди світогляд автора на певному етапі професійної діяльності. Нерідко у докторських дисертаціях оформлюються результати довготривалих досліджень, зроблені висновки є внеском у розвиток науки. Подібна ситуація склалася у Віталія Сарбея. Розробка проблематики докторського дослідження відбувалася тривалий час, про що свідчить близько двохсот публікацій. Тема докторського дослідження В. Сарбея – «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України» – викликана суспільно-політичними умовами та ситуацією, що склалася в історичній науці. Вивчення цього періоду ускладнювалося низкою факторів. Зокрема тим, що у радянській історіографії концепція історії XIX ст. («період історії капіталізму») пояснювала необхідність революційної боротьби, неминучість «соціалістичної революції», побудови СРСР як держави тощо. Існувала схема, котру мали наслідувати дослідники при висвітленні даного періоду, що ґрунтувалася, передусім, на працях В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса. Вивчення ж історії XIX – початку XX ст. в українських землях було ще складнішим. Положення праць більшості українських істориків XIX ст. визнавалися націоналістичними, тому розгляд їхньої спадщини необхідно було супроводжувати численними критичними зауваженнями. Важливо, що посилання на К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна (зокрема твердження останнього, що *«з кожної національної культури ... необхідно взяти*

лише її демократичні та соціалістичні елементи...» [20, с. 74]) давало можливість (хоча й в обмеженому варіанті) висвітлювати праці М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Єфименко, О. Лазаревського, О. Левицького, М. Зібера, С. Подолинського, М. Павлика, М. Максимовича, І. Лучицького та ін.

У кінці 1970 р. докторську дисертацію В. Сарбея розглянули на засіданні відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР. Отримавши зауваження щодо змісту роботи від колег [23, арк. 108], але найголовніше за наполяганням дирекції Інституту історії, науковець змушений був переробити текст [23, арк. 108] та перевидати другий варіант автореферату [20]. Під час публічного захисту докторської дисертації В. Сарбея найбільш критичним був виступ П. Шморгуна. Переважну частину його відгуку склали критичні зауваження, більшість з них стосувалися оцінок М. Зібера, С. Подолинського, І. Франка, О. Лоли, А. Луначарського, П. Тучапського, Я. Ляховського та ін. [23, арк. 203–205]. П. Шморгун наголошував, що В. Сарбей, намагаючись перебороти *«нерцію тих часів, коли після подолання ... антинаукової теорії «українського марксизму» ... крен робився на викриття антимарксистських помилок у світогляді діячів...»* [23, арк. 95], удався до інших крайнощів – почав *«підтягувати М. Зібера, С. Подолинського, І. Франка до марксизму»* [23, арк. 96]. Звучали також зауваження про необ'єктивне ставлення дослідника до М. Драгоманова: *«Там, де говориться про позитивну оцінку Драгоманова – це дається розгорнуто, негативні же характеристики подаються скоромовкою»* [23, арк. 222], переоцінку М. Зібера [23, арк. 94, 224].

Отже, дослідження історичної спадщини українських діячів XIX – початку XX ст. було досить складним, викликало чимало критичних зауважень. Різного роду застереження, які наводив В. Сарбей (що той чи інший діяч припускався суперечливих марксизму положень [23, арк. 226], обмовки: *«не став послідовним марксистом», «стаття марксистом до кінця не зміг», «не став марксистом»* [23, арк. 95]), все одно сприймалися як недостатні та неповні. Втім окремі науковці підтримували його позицію щодо ряду діячів (дисертант *«виступає проти навішування ... «ярликів», що принижують суспільно-наукове значення видатних діячів культури дожовтневого періоду»* [13]).

Незважаючи на зауваження, всі опоненти та рецензенти були одностайними у загальному позитивному висновку, було ухвалено присудити В. Сарбею вчений ступінь доктора історичних наук [14, арк. 157; 23, арк. 231]. Проте присудження ступеня затягнулося ще на чотири роки, до 22 жовтня 1976 р. [14, арк. 88]. Важливо з'ясувати, чому між захистом В. Сарбея та присудженням йому відповідного ступеня пройшло стільки часу. Так, через півроку після захисту, в 1972 р., була опублікована монографія В. Сарбея «В. І. Ленін і дожовтнева історіографія України» (К., 1972), що за змістом та структурою відповідала другій частині докторської дисертації. Рецензії І. Корнейчика та І. Шермана [10], А. Санцевича та С. Гутянського [18], С. Шевченка [26] на цю роботу носили в цілому позитивний характер [17, арк. 3]. Найбільше критики

містила рецензія П. Шморгуна, який власне повторив зауваження, висловлені ним під час виступу опонентом [28].

Після майже дворічного вивчення докторської дисертації В. Сарбея, 9 січня 1974 р. експертна комісія ВАКу винесла рішення про присудження йому докторського ступеня. Щоправда, рецензент ВАКу зробив деякі зауваження, що потребували уточнення та виправлення окремих місць дисертації. В. Сарбей висловив готовність замінити окремі сторінки [17, арк. 3]. Проте на пленарному засіданні ВАКу його справу не розглянули. У зв'язку з рецензією М. Лещенка на монографію В. Сарбея (з'явилася в січні 1974 р.), експертна комісія прийняла рішення послати дисертацію на додаткове рецензування [17, арк. 3]. Вдруге, 26 лютого 1974 р., на засіданні експертної комісії розглядалася докторська дисертація В. Сарбея. Її знову оцінка рецензента була цілком позитивною. Зауваження стосувалися, головним чином, оцінок творчого спадку М. Костомарова. Рецензент указував, що М. Костомаров користувався «відверто націоналістичною тенденцією підходу до історії», тому неможливо вважати його прогресивним, відносити його до демократичного напрямку. Висновки щодо постаті М. Костомарова назвав найбільш невдалими та недопрацьованими [16, арк. 1–2]. У відповіді В. Сарбей відстоював власні оцінки М. Костомарова, пояснював, що аналізував твори М. Костомарова, які заслуговують кращих характеристик, ніж весь його доробок у цілому [15, арк. 5].

Рецензія М. Лещенка, яка спричинила повторний перегляд докторської дисертації В. Сарбея, містила різко негативну критику монографії дослідника. Сама назва рецензії «Неуклонно придерживается ленинской методологии в историческом исследовании» [11] звучала вже як звинувачення – радянський науковець, свідомо чи не свідомо, порушив принципи ленинської методології історичного дослідження. Викладені на початку рецензії позитивні елементи роботи (наявність великого фактичного матеріалу, ґрунтовність джерельної бази, оригінальність висвітлення низки слабо розроблених питань [11, с. 89] тощо) повністю перекреслювалися серйозними звинуваченнями у допущенні автором методологічних помилок, порушенні принципів історичного дослідження. М. Лещенко, власне, повторив більшість зауважень попередників, але виклав їх у категоричній, осудливій формі. Особливо він наголошував, що надміру велике місце відведено розгляду «ліберально-буржуазної спадщини дожовтневої історіографії», оцінки історичних концепцій її представників (М. Костомарова, М. Драгоманова) містять перебільшення, помилкові твердження, недоліки, допускається ідеалізація [11, с. 91–92].

В. Сарбей був обурений змістом рецензії [17, арк. 3], зауважував, що М. Лещенко жодного разу під час обговорення, протягом багатьох років рукопису дисертації, монографії в колективі Інституту історії критичних зауважень не робив [17, арк. 3]. Історика в цій ситуації підтримала М. Нечкіна, написавши відповідь на рецензію М. Лещенка. Дослідниця назвала зроблені зауваження необґрунтованими та

суперечливими, оскільки в цілому тема праці трактована формально, нових ідей, зауважень немає. Докори про переоцінку, недостатню критичність автора щодо М. Костомарова, М. Драгоманова називала суперечливими, бо всі наведені В. Сарбеєм оцінки відповідали загальноприйнятим у літературі [2, арк. 2].

З огляду на повну незгоду з рецензією М. Лещенка, В. Сарбей зробив її критичний розбір (на тридцяти аркушах) та направив секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку. Зауваживши, що кожна рецензія має бути конструктивною, зосереджуватися на об'єктивній та принциповій критиці [13, арк. 29], наголосив, що цим характеристикам зовсім не відповідає публікація М. Лещенка. На його думку, рецензія не подає правильного уявлення про книгу, спотворює її зміст недобросовісною, упередженою, фальсифікаторською методикою викладу матеріалу [13, с. 15–28]. За вказівкою В. Маланчука, група вчених у складі Ф. Лося, М. Рубача, А. Санцевича, Г. Сергієнка, ознайомившись із листом В. Сарбея, у травні 1974 р. підготували свій висновок [6, арк. 8]. Вчені позитивно оцінили монографію В. Сарбея, хоча й звернули увагу на недоліки (перебільшення в оцінках М. Драгоманова, М. Костомарова тощо) [6, арк. 2–3]. Найголовніше, у висновку вони зазначили, що М. Лещенко, виклавши деякі переваги монографії [6, арк. 3], перебільшив її недоліки, вказали на низку безпідставних критичних зауважень, коли рецензент вийшов за межі дослідження [6, арк. 4]. Науковці погодились із В. Сарбеєм, що рецензент використовував неприйнятні методи [6, арк. 6], необґрунтовані докори, й з іншими зауваженнями, висловленими у листі [6, арк. 7].

Лише 22 жовтня 1976 р. ВАК при Раді Міністрів СРСР присудив В. Сарбею вчений ступінь доктора історичних наук [14, арк. 88]. Цікаво відзначити, що після того як вийшла рецензія М. Лещенка та продовжилися «ідеологічні перевірки» монографії В. Сарбея, не всі науковці, що одразу позитивно оцінили цю працю, лишилися на своїй позиції. Наприклад С. Гутянський «перелякавшись за долю своєї ... кар'єри і ортодоксальну партійну репутацію, став усіляко відхрещуватись від цього ... вчинку...» [19, с. 17]. Натомість були й ті, хто не змінив думки під компартійним тиском, зокрема А. Санцевич, М. Ковальський та Д. Пойда. Двоє останніх істориків мали «неприємності» через те, що не відмовились від свого позитивного відгуку на докторську дисертацію В. Сарбея, зазначає Ю. Мицик [12, с. 9].

Ситуацію, яка виникла із затвердженням докторської дисертації В. Сарбея, І. Колесник назвала типовим явищем в умовах функціонування механізму примусу та стримування талановитих, неординарних особистостей, панування кар'єристів і посередностей-бюрократів від науки. Вона перерахувала прізвища вчених, які мали проблеми із захистом докторської дисертації – Ф. Шевченко, О. Касименко, М. Марченко, М. Брайчевський, В. Сарбей [9, с. 187].

Окремі дослідники вважають, що В. Сарбей потрапив до числа науковців-гуманітаріїв, які зазнали переслідувань після звільнення у травні 1972 р. від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста.

Історики висловлюють думку, що політична лінія П. Шелеста базувалася на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній та республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським та антицентралізаторським [25, с. 138]. Водночас у його діях було і те, що (за московськими критеріями) протрактували як «прояви націоналізму» [25, с. 139]. У період з середини 1960–початку 1970-х рр., у зв'язку із відсуненням на майбутнє реалізації планів «злиття націй», створення «радянського народу», у владі та працях науковців УРСР існували тенденції підкреслення елементів самобутності, повноцінності української історичної спадщини, історичних традицій та особливостей Компартії України, робилися спроби продовжити курс на викриття «культу особи Сталіна», реабілітацію жертв сталінізму [30, с. 159]. Отже, П. Шелест, був репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загально радянському суверенітеті, й тому на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії та політики русифікації його діяльність можна було визнати «небезпечною» [24, с. 121]. Змінивши П. Шелеста, В. Щербиський практично до початку 1980-х рр. займався виправленням помилок попередника. Наголос ставився на необхідності зміцнення дружби, інтернаціональної єдності всіх націй і народів СРСР, боротьби проти проявів націоналізму [24, с. 123].

Розглядаючи 1970-ті рр. в Україні, Г. Касьянов відзначив, що писати про національну історію, культуру, досліджувати проблеми національного буття стало небезпечно. У галузі літературно-мистецької творчості повторювалася ситуація часів «ждановщини». Щоб активізувати процеси «творчих пошуків» літераторів та митців у потрібних напрямках, пропонувалися такі заходи, як проведення днів братніх культур у різних областях України, днів радянської літератури, реалізація настанов Л. Брежнєва, «кадрове зміцнення» творчих спілок тощо. Подібні процеси, наголошував Г. Касьянов, відбувалися в усіх сферах інтелектуального і культурного життя, в тому числі – в суспільствознавстві, яке знову опинилося на передовій лінії «ідеологічного фронту». На республіканському активі ідеологічних працівників у березні 1973 р. В. Маланчук сформулював завдання для суспільствознавців: «Увага вчених повинна бути спрямована не на культивування національної свідомості і національного характеру, а на наукову розробку таких нових соціально-психологічних категорій, як, скажімо, загально-національна гордість радянських людей». Відповідно зростає чутливість ідеологічних наглядців до будь-якого, навіть найменшого, відходу від цих настанов [8, с. 138]. Досить було не проявити належної старанності у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом», щоб відразу ж наразитися на «організаційні висновки». Г. Касьянов уважає, що за подібні «гріхи» був усунутий у березні 1973 р. від керівництва відділом історіографії Інституту історії Р. Симоненко, виникли проблеми з дисертацією В. Сарбея, відрахували з аспірантури Інституту М. Мельника [8, с. 138].

І цей список постраждалих можна продовжити. З посади головного редактора УІЖу, директора Інституту археології АН УРСР було усунуто Ф. Шевченка. О. Апанович, О. Компан, Я. Дзири, Ю. Брайчевському заборонили друкуватися [4, с. 17], останніх три історики, а також В. Кук, позбулися й права працевлаштування [21, с. 51]. О. Апанович, М. Дмитрієнко, Є. Складенко, І. Шовкопляс змушені були піти на роботу до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР [21, с. 50]. Знищувалися наклади окремих праць, наприклад, з п'ятого випуску «Історіографічні дослідження в Українській РСР» вилучено статті Ф. Шевченка, О. Апанович, Я. Дзири, з шостого – публікацію К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації», а згодом випуск був майже повністю вилучений і знищений, тоді ж був вилучений другий випуск «Середніх віків на Україні», а також припинено видання інших спеціалізованих збірників [1, с. 9].

Варто згадати й те, що В. Сарбей у співавторстві із Ф. Шевченком опублікував схвальну рецензію на книгу «Україно наша Радянська», що вийшла за авторством П. Шелеста. Їхні оцінки та твердження добре демонстрували, що вони поділяють висловлені в цій книзі П. Шелеста захоплення й гордість за спільну Батьківщину. Історики, на прикладах з матеріалів книги, підкреслювали, що сучасна українська культура має давні традиції, особливості визвольної боротьби (українське козацтво, Запорозька Січ із демократичним устроєм тощо) [27, с. 159], перераховували і порівнювали досягнення України з іншими республіками СРСР, країнами Європи. Зрозуміло, що рецензія Ф. Шевченка та В. Сарбея містила тези, що автор поєднав «високу патріотичну гордість за свій народ» із почуттями поваги й любові до інших, «при кожній нагоді підкреслює ... значення ленінської дружби народів Радянського Союзу, «віковічної дружби українського народу із великим російським...» [27, с. 158]. Проте, їхня думка повністю розійшлася із точкою зору партійних ідеологів. Вони звернули особливу увагу саме на ті аспекти, що згодом активно критикувалися. П. Шелеста гостро звинувачували у «ідеологічних помилках», особливо за «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самобутності УРСР. Можливо, що ця позитивна, цілком схвальна, рецензія книги, весь наклад котрої також вилучався, спрацювала не на користь В. Сарбея. Як зазначав В. Волковинський, над докторською дисертацією В. Сарбея нависла загроза. Врятувала науковця позитивна та висока оцінка його праці відомими вченими з різних республік СРСР [3]. Результатом ситуації, що склалася після захисту дисертації, стало, як зазначав сам В. Сарбей, те, що його статті почали рідше друкувати, інколи не розглядалися редколегіями, публікації виходили під псевдонімами [22, с. 7]. Наприклад, серед таких статей В. Сарбей називав допис про І. Гуржія, створений разом із А. Санцевичем, коли псевдонім йому нав'язувала редакція [19, с. 17].

Отже, таким чином, за «методологічні помилки» представники керівництва Інституту примусили вченого на рік відкласти захист докторської дисертації (з 1971 р. на 1972 р.) а затвердження його

наукового ступеня доктора історичних наук ВАК СРСР «розтягнулося» більше ніж на чотири роки напруженого очікування (22 жовтня 1976 р.). До речі, подібні випадки затримання затвердження наукового ступеня доктора історичних наук на декілька років, особливо з дожовтневої тематики, в Інституті історії іноді траплялися [5, с. 13]. Тільки з приходом нового керівника установи Ю. Кондуфора ситуація почала змінюватися на краще. Безпосередньо це стосувалося й В. Сарбея, який із 1979 р. був призначений завідувачем відділу історії капіталізму [5, с. 14].

Цей період у житті історика був особливо складним. З точки зору сьогодення, докторська дисертація В. Сарбея, як і монографія, видана на її основі, містили багато ідеологічних штампів, кон'юнктурних положень. Інакше і не могло бути, якби його праця вийшла за межі дозволеного, ніщо не врятувало б дослідника. Почасти його докторська дисертація стала даниною часу, була подібною до інших праць такої тематики. Сама назва роботи пов'язана із загальною політичною ситуацією,

закономірностями розвитку сфери науки в умовах жорсткого контролю. Займатися проблемами історіографії XIX ст. в іншому ракурсі було складно. Обов'язковими були відступи, що розгляд проблем історії України відбувається «як частини єдиної цілісної марксистсько-ленінської історичної концепції» [20, с. 8], посилання на цитати «основоположників». Утім, незважаючи на все це, В. Сарбей зазнав суворой критики та проблем. Науковцю закидали, що він перебільшував значення історичних концепцій представників дорадянської історіографії, їх внесок у розвиток суспільно-політичної думки, у визвольний рух дореволюційної Росії й України [23]. Приклад В. Сарбея добре демонструє ситуації, що створювали для науковців, які у своїх роботах виходили за межі дозволеного, висвітлює умови, в яких змушені були працювати українські історики радянської доби. Чотири роки і майже п'ять місяців після вдалого захисту докторської дисертації В. Сарбей був змушений очікувати та й виборювати присудження вже здобутого ступеня доктора історичних наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Історіографічні дослідження в Українській РСР» у контексті культурної та пізнавальної ситуації кінця 1960-х – початку 1970-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 2. – С. 6–10.
2. Академик М. В. Нечкина «О книге В. Г. Сарбея «В. И. Ленин и дооктябрьское наследие историографии Украины» /на укр. яз./ «Изд-во «Наукова думка». – К., 1972. – Архів В. Г. Сарбея. – К. – апрель 1974 г. – 3 л.
3. Волковинський В. Віталій Григорович Сарбей / В. Волковинський // Історія України. – 1999. – травень. – С. 6–7.
4. Волковинський В. М. Грані особистості Віталія Сарбея / В. Волковинський // Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 13–32.
5. Гуржій О. І. В. Г. Сарбей та І. О. Гуржій: маловідомі факти взаємин / О. І. Гуржій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 15. – С. 12–15.
6. Заключение по результатам рассмотрения книги В. Г. Сарбея «В. И. Ленин и дооктябрьское наследие историографии Украины» (К., 1972), рецензии Н. Н. Лещенко «Неуклонно придерживается ленинской методологии в историческом исследовании» («Коммунист Украины», 1974, № 1), возражений и объяснений автора книги. – Архів В. Г. Сарбея. – К. – май 1974 г. – 8 л.
7. Калакура Я. С. Відродження традицій української національної історіографії / Я. С. Калакура // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Харків : Авеста, 1995. – С. 125–130.
8. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
9. Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 178–192.
10. Корнейчик І. І. [Рецензія] / І. І. Корнейчик, І. Л. Шерман // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 145-146. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К. : Наукова думка, 1972. – 286 с.
11. Лещенко М. Н. Неуклонно руководствоваться ленинской методологией в историческом исследовании [Рецензія] / М. Н. Лещенко // Коммунист Украины. – 1974. – № 1. – С. 89-92. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К. : Наукова думка, 1972. – 286 с.
12. Мицик Ю. А. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження) / Ю. А. Мицик // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. Т. 6/7. – С. 6–14.
13. О рецензии М. Н. Лещенко, опубликованной в журнале «Коммунист Украины» (1971, № 1). – Архів В. Г. Сарбея. – К. – 30 л.
14. Особова справа Сарбея В. Г. – Київ. – НАН України. Інститут історії України. – Відділ кадрів. – 278 арк.
15. Ответ В. Г. Сарбея на отзыв ВАК'овского рецензента о докторской диссертации «Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины». – Архів В. Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 6 л.
16. Отзыв на автореферат диссертации В. Г. Сарбея «Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины», представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук рецензента ВАКа. – Архів В. Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 2 л.
17. Письмо председателю Высшей Аттестационной комиссии Совета Министров СССР доктору физико-математических наук, профессору В. Г. Кириллову-Угрюмову. – Архів В. Г. Сарбея. – К. – 5 л.
18. Санцевич А. В. [Рецензія] / А. В. Санцевич, С. К. Гутянський // Вісник Академії наук Української РСР. – 1973. – № 2. – С. 104-106. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К. : Наукова думка, 1972. – 287 с.
19. Сарбей В. Слово доброї пам'яті про людину і вченого / Віталій Сарбей // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірка наук. праць та спогадів. – К., 1999. – Число 3. – С. 5–23.
20. Сарбей В. Г. Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. ист. наук / В. Г. Сарбей. – К., 1972. – 77 с.
21. Сарбей В. Г. Перерваний політ або цілком суб'єктивні меморії з нагоди 75-річного ювілею Є. М. Складенка / В. Г. Сарбей // Життя триває... – К. : Рідний край, 1999. – С. 46–52.
22. Сарбей Віталій Григорович (1928-1999): бібліографічний покажчик / під ред. В. А. Смоля. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 104 с.
23. Справа про захист докторської дисертації В. Сарбея. – Архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 845. – 344 арк.
24. Шаповал Ю. І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 118–129.

25. Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ ст. / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 134–149.
26. Шевченко С. М. [Рецензія] / С. М. Шевченко // Радянська школа. – 1973. – № 4. – С. 102–103. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
27. Шевченко Ф. [Рецензія] Синтез сучасності / Федір Шевченко, Віталій Сарбей // Вітчизна. – 1971. – № 7. – С. 158–163. – Рец. на кн.: П. Ю. Шелест Україна наша Радянська. – К.: Політвидав України, 1970.
28. Шморгун П. М. [Рецензія] / П. М. Шморгун // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 147–148. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
29. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років / Віталій Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 18. – С. 59–98.
30. Яремчук В. П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» / В. П. Яремчук // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 149–162.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© А. І. Ткачук, 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.03.2011